
Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar yada Panayır Yerleşmeleri

The Settlement Typologies in Anatolia during Seljuk Period -I- Fairgrounds or Market Places

Koray ÖZCAN*

Öz: Bu araştırmanın amacı, Anadolu'da Selçuklu döneminde milletlerarası ticarete dayanan ekonomi politikalarının mekânsal yansımaları olarak, Sultan ya da hatunlar veya emirler tarafından vakıf yoluyla kurulan anıtsal-kamusal hizmet yapıları ile gelişen pazar ya da panayır yerleşmelerinin mekânsal gelişim süreci ve yerleşim tipolojisinin belirlenmesi ve demografik-ekonomik çözümlenmelerine dair çıkarımlar yapılmasıdır.

Araştırmanın bir başka boyutu da, Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşme geleneğinin Türk yerleşim kültürü kapsamında tarihsel kökenlerinin araştırılmasıdır.

Araştırma, vakâyî-nâme ve vakfiye gibi dönemin özgün tarihi kaynakların mimari ve arkeolojik buluntular eşliğinde irdelenmesi ve elde edilen bulguların harita ya da plânlar üzerine aktarılmasına dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Anadolu, Selçuklu dönemi, mekânsal tipoloji, demografik-ekonomik analiz, pazar ya da panayırlar.

Abstract: It is considered that fairgrounds and bazaars in Anatolia during the Seljuk period were the spatial reflections of the economical policies based on the international trade. The paper is aimed to determine the settlement typology and analyze demographical-economical size of bazaars or fairgrounds developed by means of the monumental-public buildings that were founded by Seljuk Sultans or Emirs using waqfs. Another dimension of the study is to examine the historical backgrounds of the bazaar or fairground tradition in Anatolia during Seljuk period.

In this study, a methodology is considered that based on the plans and maps transferred from the historical sources such as waqfiyye or chronicles and archaeological-architectural inheritances.

Key words: Anatolia, Seljuk period, settlement typology, demographical-economical analysis, bazaar or fairgrounds.

* Dr., Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Selçuklu/Konya.
e-mail: korayzcan@yahoo.com.

1. GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı; Selçuklu egemenlik döneminde (1075-1308) Anadolu'nun jeopolitik yapısı, dönemin değişken sosyal, kültürel ve ekonomik koşulları, üretim-dağıtım organizasyonları ve Bizans-Selçuklu ikili siyasal ilişkiler ağı kapsamında örgütlendiği öngörülen Selçuklu yerleşme ve ulaşım sisteminin mekânsal unsurlarından biri olarak pazar ya da panayır yerleşmelerinin, demografik-ekonomik büyüklüklerinin kestirilmesi ve mekânsal kurgu ya da yerleşim tipolojilerinin belirlenmesidir.

Araştırmanın dayanak noktası, Anadolu'da Selçuklu döneminde örgütlenen geçici nitelikli pazar ya da panayırların, milletlerarası-bölgesel ticarete dayanan ekonomi politikalarının mekânsal yansıması olarak, Selçuklu Sultan ya da hatunları veya emirleri tarafından vakıf yoluyla kur(dur)ulan anıtsal-kamusal hizmet yapıları ile kentsel evrim sürecinde kalıcı yerleşmelere dönüştüğü ve pazar ya da panayır geleneğinin Türk yerleşim kültürü kapsamında tarihsel kökenlerinin Orta Asya ve İran Türk-İslâm yerleşim kültürüne dek uzandığıdır.

Araştırma, Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerinin mekânsal kurgusunun ve ekonomik-demografik büyüklüklerinin, döneme ilişkin yazılı kaynaklar ve arkeolojik-mimari bulgular eşliğinde kestirilmesi ve elde edilen bulguların harita ya da plânlar üzerine aktarılmasına dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

2. TEMEL KAVRAMLAR

Pazar ya da panayır yerleşmeleri

Burada ortaya konulan pazar ya da panayır yerleşmeleri kavramı ile kastedilen; XI.-XIII. yüzyıllarda Anadolu'da Selçuklu egemenlik coğrafyası üzerinde uzak mesafe/milletlerarası ticaret potansiyeline dayalı olarak organize edilen üretim-dağıtım sistemi kapsamında, Selçuklu Sultan ya da hatunları veya emirleri tarafından Anadolu'nun milletlerarası ticaret yolları üzerinde vakıf olarak örgütlenen ekonomik işleve sahip anıtsal-kamusal ekonomik hizmet yapıları yoluyla gelişen ve kentsel yerleşim sürecinde düğüm-aktarma merkezleri işlevi kazanan ülkesel ya da bölgesel ekonomik etkinlik ve alım-satım/mübadele merkezi niteliğindeki yerleşmelerdir.

Yerleşme tipolojisi

“Yerleşme tipolojisi” kavramı ile anlatılmak istenen, Anadolu'da Selçuklu egemenlik döneminde milletlerarası-bölgesel ticaret potansiyellerine dayanan ekonomi politikalarının mekânsal yansımaları ve Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm yerleşim geleneklerine dayalı olarak örgütlendiği öngörülen pazar ya da panayır yerleşmelerinin, Selçuklu döneminde Anadolu'nun diğer yerleşme biçimlerinden mekânsal-işlevsel açılarından farklılıklar gösteren mekânsal kurgusu ya da yerleşme biçimidir.

3. TARİHSEL VE MEKÂNSAL ARKA PLÂN

Burada Anadolu'da Selçuklu döneminde pazar ya da panayırlardan gelişen yerleşme olgusu, Türklerin Anadolu coğrafyasına taşıdıkları/aktardıkları yerleşim kültürü mirası kapsamında Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm pazar gelenekleri ve eş zamanlı olarak gerçek-

leşmesi açısından Ortaçağ Batı coğrafyası pazar ya da panayırlardan gelişme yerleşmeler olgusu kapsamında irdelenecektir.

3.1. Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm Coğrafyası Pazar ya da Panayır Geleneği

Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm egemenlik coğrafyasında, milletlerarası ticaret yolları üzerinde ya da orduların konakladığı yerlerde veya sınır boylarında, kentsel yerleşmelerden uzak noktalarda kurulan mevsimlik ya da yıllık geçici nitelikli pazar ya da panayırlar kurulduğu bilinmektedir. Bu pazar ya da panayırların süreç içinde Devlet eliyle kurulan anıtsal-kamusal ekonomik hizmet yapıları ile kentsel yerleşmelere dönüştüğü, Ordu Pazarı, Cuma Pazarı, Şal Pazarı, At Pazarı Şehri veya Leşker-i Bâzâr ya da Pârsî Bâzâr gibi yer adlarının varlığından anlaşılmaktadır (Eberhard 1940: 172; Radloff 1957: 450-453; Mazâherî 1972: 253-254; Baykara 1971: 82-85; Baykara 1975: 90-97; Togan 1982: 81; Er-Râvendî 1999: I/137, 154, II/284; Kheirabadi 2000: 43-49).

Yukarıda açıklanan Orta Asya ve İran coğrafyasında örgütlenen pazar ya da panayırlardan gelişen yerleşme olgusu, Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayırlarının yerleşim süreci ile karşılaştırıldığında; Yabancı Panayır'ın ekonomik etkinliğinde milletlerarası ticaret yolları üzerindeki konumunun yanı sıra orduların toplanma yeri olarak kullanılması da etkin olduğuna ilişkin kayıtlar ya da Âzîne Pazarı/Cuma Pazarı gibi yer adlarının varlığı, mekânsal-işlevsel gelişim süreci açısından benzer yerleşim süreci aşamalarından geçerek kentsel yerleşmelere dönüştüğünü düşündürmektedir. Dolayısıyla Selçuklu döneminde pazar ya da panayırların tarihsel ve mekânsal-işlevsel kökenlerinin Orta Asya ve İran Türk yerleşim kültürüne dek uzandığı söylenebilir.

Öte yandan Osmanlı kaynaklarında Çelebi Mehmed döneminde, 1418 yılında, Anadolu'da İskilip bölgesinde başıboş gezen bir Moğol boyu olan Kara Tatarların sürgün yoluyla Filibe-İstanbul kervan yolu üzerinde inşa edilen kervansaray, cami ve imaret çevresinde yerleştirilmesiyle kurulan Tatar Bâzârî kasabasının varlığı (Barkan 1953, 210-211, Polonyalı Simeon 1964: 24; Âşıkpaşaoğlu 1970: 96-97; Evliya Çelebi 1970: V/269; Tuğlacı 1985: 397; İnalçık 2003: 153-154) ya da XVIII. yüzyılda Balkanlarda ticaret yaşamının canlandırılması ve Anadolu ürünlerinin Avrupa'ya pazarlanması amacıyla kurulan Uzuncaâbâd-ı Hasköy panayırının süreç içinde kentsel yerleşme haline gelmesi (Şen 1992, 47-52, Erdoğan 1999, 3-17, 91) veya Anadolu'da Sakarya nehri ile Çark suyu arasında kurulan pazar yerinin gelişerek Adapazarı kentini oluşturması (Tuncel 1980: 151-152; Tuğlacı 1985: 7; Erdoğan 1999: 114-116) gibi olgular pazar yerleri kurulması yoluyla başlayan yerleşim süreci geleneğinin Selçuklulardan Osmanlılara aktarıldığı ve Balkanlara dek uzandığını göstermektedir.

3.2. Ortaçağ Batı Coğrafyası Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri Olgusu

Ortaçağ Batı coğrafyasındaki pazar ya da panayırların kökeni; gezgin tüccarların mal-ürünlerin güvenli bir ortamda korunması ve alım-satım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine dönük mekânsal gereksinimlerinin karşılanması amacıyla milletlerarası ticaret yollarının coğrafi eşik noktalarında yıllık ya da mevsimlik olarak belirli aralıklarla toplanmasına dayan-

maktadır (Kessler 1935: 524-534; Rörig 1945: 128-146; Pirenne 2000: 102-103; Russell 1972: 62-76; 112-121).

Buradan hareketle, Ortaçağ Batı pazar ya da panayırlarının mekânsal kuruluşu ya da kurgusunun, milletlerarası ticaret potansiyeli ve coğrafi konum/fiziki çevre avantajları kapsamında tüccarların ortak mekân arayışlarına dayalı olarak örgütlendiği ya da biçimlendiği söylenebilir.

Ortaçağ Batı pazar ya da panayırlarının mekânsal gelişimi yerleşim süreci açısından irdelenirse; Kuzey Rusya'daki Novogorod kentinin mekânsal kuruluşunda Kuzey Rusya-Anadolu-Suriye hattı boyunca uzanan Kürk Yolu üzerinde, coğrafi konum avantajlarına dayalı olarak kurulan kürk panayırının varlığına dayandığına ya da Batı Almanya'da madencilik merkezi olarak gelişen Freiburg kentinin madencilerin gereksinimlerinin karşılanması ve madenlerin pazarlanmasına dönük olarak kurulan pazar yoluyla geliştiğine ilişkin kayıtlar (Sedillot 172-174: Rörig 1945: 143-144; Begel 1996: 11-12), yıllık ya da mevsimlik olarak kurulan pazar ya da panayırların ekonomik etkinliklere dayalı olarak süreç içinde kalıcı yerleşmelere dönüştüğünü düşündürmektedir. (*Henry Pirenne'nin Ortaçağ Batı kentlerine için "kentlerin ticaretin ayak izlerinden doğduğuna" ilişkin tespiti, pazar yerlerinin süreç içinde kentsel yerleşmelere dönüştüğünü göstermek açısından dikkat çekicidir (Pirenne 2000: 101)*).

Bu çerçevede, Ortaçağ batı kentlerinin tarihsel-mekânsal kökenini oluşturan pazar ya da panayırlardan gelişen yerleşme olgusu, Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmeleri kapsamında karşılaştırılırsa, mekânsal örgütlenme ya da kurgu, milletlerarası ticaret yolları üzerinde coğrafi konum avantajlarına dayalı olarak konumlanması açısından benzerlikler taşıdığı söylenebilir.

Bu noktada Ortaçağ Batı ve Anadolu Selçuklu pazar ya da panayır yerleşmeleri mekânsal kuruluş ve gelişim süreci açısından irdelenirse, Selçuklu döneminde Anadolu'da milletlerarası işleve sahip Yabancı Panayırı ile Kuzey Rusya'daki Novogorod Panayırı'nın Kuzey Rusya-Anadolu-Suriye yönünde uzanan Kürk Yolu üzerinde konumlanması, Ortaçağ Batı coğrafyası panayırları ile Anadolu'da Selçuklu dönemi panayırlarının mekânsal-işlevsel açıdan ortak kökenlere ya da etkinliklere dayandığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Sümer 1985: 11-24; Sümer 1985a: 52-55; Sedillot 1983: 172-174; Begel 1996: 11-12).

4. ANADOLU'DA SELÇUKLU DÖNEMİ PAZAR ya da PANAYIR YERLEŞMELERİ

Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerinin tarihsel-mekânsal kökenlerinin; Anadolu'nun kendine özgü coğrafi koşulları ve milletlerarası ticaret potansiyeli kapsamında kurgulanmış üretim-dağıtım sistemi üzerindeki coğrafi eşiklerin aşıldığı bölgelerde ya da Bizans-Selçuklu ve Hıristiyan/Müslüman ya da yerleşik/göçebe gibi farklı sosyal-ekonomik yapıya sahip kültürler arasındaki siyasal sınırların bölgelemlerinde karşılıklı işlenmiş/işlenmemiş meta alışverişleri için geçici ortak mekân arayışlarına dayandığı düşünülmektedir (Harita 1).

Nitekim Anadolu coğrafyasındaki pazar ya da panayırların uzak mesafe ticaretine yönelik değişken mal-ürün kompozisyonları niteliği ve geniş kırsal art bölge potansiyeline dayalı olarak, Anadolu'yu Kuzey-Güney ve Doğu-Batı yönünde kateden milletlerarası ticaret yol-

ları üzerinde, genellikle kentsel yerleşmelerden uzak geniş kırsal alanlarda, hayvansal-tarımsal ürünler ve el sanatları ürünlerinin mübadele edildiği mevsimlik ya da yıllık geçici yerleşmeler olarak örgütlendiği anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı 1933: 287-291; Tongur 1940: 27-28; Turan 1977: 4-6; Turan 1980: 155-190; Faroqi 1978: 39-85; Kırkıl 2000: 227-232; Koca 1996:465-484; Koca 2002:344-353; Köymen 1986:614-620; Köymen 1992: 16-27; Polat 1997: 170-185; Cahen 2001: 132-143; Tabakoğlu 2000: 126).

Pazar ya da panayırlar mekânsal gelişim ya da yerleşim süreci açısından irdelenirse, Anadolu'da Selçuklu döneminde örgütlenen üretim-dağıtım sistemi üzerindeki coğrafi eşiklerin aşıldığı geçiş/bağlantı noktalarında ya da askeri-siyasal sınır bölgelerinde konumlandığı söylenebilir.

Başlangıçta geçici nitelik taşıyan yıllık ya da mevsimlik pazar ya da panayırların, milletlerarası ya da bölgesel ölçekte ekonomik etkinlik potansiyeline dayalı olarak, Selçuklu Sultan ya da emirleri tarafından örgütlenen anıtsal-kamusal ekonomik hizmet yapıları işlevindeki kervansaray yapı faaliyetleri ile düğüm-aktarma merkezleri ya da ekonomik-kültürel temas bölgeleri işlevi kazandığı ve Selçuklu üretim-dağıtım sistemi organizasyonu içinde Anadolu'nun bölgesel ticaret merkezleri ya da pazar yerleşmeleri haline dönüştüğü anlaşılmaktadır (Özcan 2005: 106-110).

Selçuklu dönemine ilişkin vakâyî-nâme veya menâkıb-nâme ya da vakfiye gibi özgün tarihi kaynaklar irdelenirse, Selçuklu döneminde Anadolu'da Yabanlu Panayırı, Ziyâret Bâzarı, Yılğın/Ilgın Bâzarı, Âzîne/Ezine Bâzarı, Alâmeddîn-i Bâzarı, Pınar Bâzarı ve Dunaysar Bâzarı (*Mardin yakınlarında, Anadolu'yu kuzey-güney yönünde kateden milletlerarası ticaret yolu üzerinde kurulduğu anlaşılan Dunaysar Pazarı (bugün Mardin ili Kızıltepe ilçesi), Anadolu Selçuklu Devleti'nin askeri-siyasal ve yönetsel egemenlik coğrafyası dışında kaldığı için bu araştırma kapsamında irdelenmemiştir.*) gibi pazar ya da panayır yerleşmelerinin varlığı belirlenebilmektedir (Ibn Bibi 1941: 65, 76; Ibn Bibi 1996:II/198-204; Aksarayî 1943: 340; Aksarayî 2000: 232; Müneccimbaşı 1935: 36; Müneccimbaşı 2001: 50-51; Turan 1946: 488; Ocak 1978: 162-164; Eflâkî 1986: I/17-18; Mevlânâ 1999: 238).

Yabanlu/Yabanlı Panayırı (bugün Kayseri ili Pazarören beldesi).

Selçuklu dönemi kaynaklarından Yabanlu Panayırı'nın, Güney Rusya'dan Sinop-Kayseri-Elbistan yoluyla Suriye'nin büyük ticaret kenti Halep'e ulaşan Kuzey-Güney milletlerarası ticaret yolu üzerinde, Kayseri yakınlarındaki Karahisar ovasında kurulduğu anlaşılmaktadır (Sümer 1985: 11-24; Sümer 1985a: 52-55; Sümer 1993: 13).

Yabanlu Panayırı ekonomik etkinlikler ve alım-satımı yapılan mal-ürün kompozisyonları açısından irdelenirse (Turan 1970: 169; Turan 1990: 109; Turan 1998: 367-368; Kayaoğlu 1981: 371; Sümer 1983: 16-17; Sümer 1985: 16; Polat 1997: 182; Merçil 2001: 30, 157-159); Güney Rusya/Kırım gibi kuzey ülkelerinden gelen köle ve cariyeler ile kürk ve deri gibi mal/ürünlerin, Hindistan, Çin, Kıbrıs, Suriye, El Cezire, Bizans ve Venedik gibi farklı ülkelerden gelen atlas, diba, saklâtûn gibi değerli kumaş ve baharatlar ile Anadolu'da Germiyan bölgesinde yetiştirilen kaliteli cins Türkmen at ve katırlarının değiş-tokuş/mübadele merkezi olduğuna anlaşılmaktadır. Nitekim Arap, Acem, Tatar, Yahudi ve Latin çok sayıda yerli-yabancı tüccarların Yabanlu Pazarı'na katıldığına ilişkin kayıtlar (Sümer 1985: 16), Selçuklu döneminde Yabanlu Panayırı'nın milletlerarası işlevine işaret etmektedir.

Selçuklu dönemi vakâyî-nâmelerinden Anadolu'nun milletlerarası işleve sahip panayır yeri olduğu anlaşılan Yabanlu Panayırı'nın aynı zamanda Selçuklu ordularının toplanma yeri/yaylak olarak kullanıldığına ilişkin kayıtlar (Ibn Bibi 1941: 65, 76; Ibn Bibi 1996: II/198-204; Aksarayî 1943: 340; Aksarayî 2000: 232; Müneccimbaşı 1935: 36; Müneccimbaşı 2001: 50-51); Anadolu'daki ordu-pazar geleneğinin tarihsel kökenlerinin Orta Asya Türk kültür ve medeniyetine dek uzandığını ortaya koyması bakımından dikkat çekici kayıtlar olarak değerlendirilmektedir.

Ziyâret Pazarı (bugün Yozgat ili Osmanpaşa beldesi).

Selçuklu dönemine tarihlenen vakfiye kayıtlarından, Ziyaret Pazarı'nın XIII. yüzyıl başında Kayseri ve Kırşehir üzerinden Amasya'ya ulaşan kervan yolu üzerinde, Hoca Ahmet Yesevi dervişlerinden Emirci Sultan tarafından kurulan zaviye ile bir konaklama yeri ve dinsel merkez olarak gelişmeye başladığı ve süreç içinde İlhanlı emiri Caca Oğlu Nur El-Din tarafından yaptırılan kervansaray ile bölgesel ölçekli pazar merkezi işlevi kazandığı anlaşılmaktadır (Ocak 1978: 162-164; Turan 1980: 169; Turan 1998: 368; Turan 1970: 169; Turan 1990: 109; Sümer 1974: 348).

Selçuklu dönemi vakfiye kayıtları, Ziyaret Pazarı'nın ekonomik etkinlik düzeyi açısından irdelenirse; İlhanlı tabiiyet döneminde Kırşehir emiri Caca Oğlu Nur El-Din tarafından yaptırılan bezzâzlar hanı ile bezzâz (bezciler), haffâf (kunduracılar), kassâb (kasaplar) ve hazzâin (çömlekçiler) gibi çeşitli esnaf gruplarının varlığı belirlenebilmektedir (Ocak 1978: 162-164; Kayaoğlu 1981: 371; Temir 1989: 114-115). Bu kayıt, Selçuklu döneminde pazar ya da panayır yerlerinin Selçuklu Sultan ya da emirleri tarafından örgütlenen yapı faaliyetleri ile geliştiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Diğer taraftan, İlhanlı döneminde yaklaşık 14.000 dinar vergi geliri olduğuna ilişkin kayıtlara dayanılarak, Ziyâret Pazarı'nın Orta Anadolu bölgesinin mal ve ürünlerinin alım/satımının yapıldığı bölgesel nitelikte bir ticaret merkezi olduğu söylenebilir (Togan 1931: 25).

Yılğın/Ilgın Pazarı (bugün Konya ili Ilgın ilçesi)

Selçuklu dönemi kaynaklarından varlığı belirlenebilen bir başka pazar yerleşmesi, Selçuklu başkenti Konya ile Bizans başkenti Konstantinopolis/İstanbul arasında uzanan Doğu-Batı milletlerarası ticaret yolu üzerinde konumlanmış ve Selçuklu sultanı I. Alâaddin Keykubad döneminde kaplıca ve hamam gibi sağlık kurumlarının yaptırılması ile sağlık merkezi işlevi kazanmış Yılğın Pazarı'dır (Özergin 1959: 143; Kayaoğlu 1981: 371; Turan 1970: 169; Turan 1980: 169; Turan 1998: 368; Samur 1992: 21-29).

Dönemin tarihi kaynaklarında, ünlü sûfi Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin her yıl düzenli aralıklarla Ilgın kaplıcalarına gittiğine ilişkin kayıt (Eflâkî 1986: I/17-18; Mevlânâ 1999: 238), sözkonusu pazar yerleşmesinin mekânsal kuruluş-gelişim sürecinde ekonomik etkinliklerin yanı sıra sağlık hizmetlerinin etkinliğini de göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Âzîne/Cuma Pazarı (bugün Amasya ili Ezinepazarı beldesi).

Selçuklu döneminde Sivas-Tokat-Amasya hattı üzerinden Yeşilirmak vadisini izleyerek Amisos/Samsun ve Sinop limanlarına uzanan milletlerarası ticaret yolu üzerinde yer alan Âzîne Pazarı'nın, Hindistan'dan Güney Rusya'ya aktarılan/taşınan mal ve ürünlerin alım-satım-pazarlama faaliyetleri ve ticaret kervanlarının konaklama merkezi olarak gelişerek, bölgesel ölçekli ticaret merkezi/pazar haline gelmiştir (Turan 1946: 488; Turan 1970: 169; Kayaoğlu 1981: 371; Esterabadi 1990: 277; Sümer 1974: 348).

Nitekim Selçuklu dönemine tarihlenen kervansaray yapı kitabeleri irdelenirse, Sivas-Sinop arasında Yeşilirmak vadisi boyunca uzanan milletlerarası ticaret yolu üzerinde, Tokat-Zile arasında konumlanmış Âzîne Pazarı'nın, 1238 yılına tarihlenen ve Selçuklu Melikesi Mahperi Hatun tarafından yaptırılan kervansaray ile konaklama-menzil yeri işlevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Özergin 1959: 120; Özergin 1965: 149-150; Crane 1993: 49-50). Bu kayıtlardan, Âzîne Pazarı'nın süreç içinde yerleşme merkezi haline dönüşmesine söz konusu kervansaray yapısının kervansaray yapısının işlevi ve varlığının temel etken olduğu söylenebilir. Bir başka açıdan bakılırsa, kervansarayın menzil işlevine sahip olduğuna ilişkin bulgular, kervansarayın aynı zamanda pazar yerinin güvenliği açısından kale işlevini üstlendiğini de düşündürmektedir.

Anadolu'da Selçuklu dönemine tarihlenen diğer pazar yerleşmeleri sıralanırsa;

- Konya'nın kuzeybatısında Lâdik yakınlarında kurulan ve Mevlevî kaynaklarından Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin de düzenli aralıklarla ziyaret ettiği anlaşılan, Germiyan emirleri denetiminde kurulan Alâmeddîn-i Bazârî/Alâmeddin Pazarı (Turan 1970: 169; Varlık 1974: 40; Kayaoğlu 1981: 371; Eflâkî 1986: II-225-226; Turan 1990: 109; Turan 1998: 368; Merçil 2001: 159),
- Konya-Burdur kervan yolu üzerinde, Eğirdir gölünün güney kıyısında Felekâbad/Eğirdir kenti yakınlarında Haziran ayı sonundan itibaren üç ay süreyle kurulan ve Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) tarafından yaptırılan kervansaray ile süreç içinde kalıcı yerleşim alanına dönüştüğü anlaşılan Pınar Pazarı (Özergin 1959: 125; Özergin 1965: 159-160; Crane 1993: 38; Duymaz 2001:281-288; Naza-Dönmez 2003: 128-129),
- Selçuklu döneminde Sinop yöresindeki Uzunova yaylasında her yıl ekim ayında kurulan yaklaşık üç hafta süren ve kuzey ülkelerinden getirilen kölelerin alım-satımının satıldığı bölgesel ölçekli pazar yerleşmesi iken ekonomik etkinlik potansiyeline dayalı olarak süreç içinde Oğuz boylarının yerleşmesiyle kalıcı bir yerleşim merkezine dönüşen Boyâbâd Panayırı (Başoğlu 1980: 27; Gordlevski 1988: 166).
- Osmanlı dönemi kayıtlarından XIII. yüzyılda Bizans-Selçuklu sınır bölgesinde Tuncuzlu-Konya arasında uzanan Roma dönemi ticaret yolu üzerinde konumlanan, Hıristiyan-Bizans ve Müslüman-Türklerin karşılıklı alış-veriş yaptığı temelde mamul ürün ve hayvan mübadelesinin gerçekleştirildiği Bizans-Selçuklu ya da yerleşik-göçebe kültürler arası ekonomik temas bölgesi ve alım-satım merkezi işlevindeki Karahöyük Pazarı ile hububat merkezi işlevindeki İskîyân/İşkoyân Pazarı (Ramsay 1960: 46,146; Baykara 1990: 1097-1103),
- Anadolu'yu kuzey-güney yönünde kateden Antalya ya da Alâîyye'den Selçuklu başkenti Konya üzerinden Ankara-Çankırı-Kastamonu yoluyla Karadeniz kıyısındaki dö-

nemin askeri deniz üssü ve ticaret limanı işlevindeki Sinop'a ulaşan ikinci derece öne sahip ticaret yolu üzerinde Çankırı yakınlarında Yapraklı yaylasında yılda bir kez eylül ayında kurulan ve Karadeniz ötesinden gelen Kuzey ülkelerinin köle ve cariyeleri, Kıbrıs ve Çukurova yöresinden getirilen hayvanlar ve Suriye-Yemen-Hindistan mal ve ürünlerinin alım-satımının yapıldığı bölgesel ölçekli bir pazar yeri niteliğindeki Yapraklı Panayırı ile Niksar yakınlarında kurulan Ayvas Panayırı olarak sayılabilir (Mutlu 1976: 36-37; Üçok 2002a: 153; Üçok 2002: 285-293; Özden 1936: 1-4).

5. YERLEŞME TİPOLOJİSİNE DÖNÜK ÇÖZÜMLELER

Burada döneme ilişkin özgün tarihi kaynaklar olarak tanımlanan vakâyi-nâme, menâkıb-nâme, kitabe ve vakfiyeler kullanılarak Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerinin demografik-ekonomik büyüklükleri ve mekânsal kuruluşu üzerine çıkarımlar yapılacaktır.

5.1. Demografik-Ekonomik Çözümlemeler

Selçuklu döneminde pazar ya da panayır yerleşmelerinin demografik yapılarına ilişkin kayıtların olmaması, Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin demografik verilerine ilişkin doğru bir saptamanın yapılabilmesini son derece güç kılmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmada; Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerinin demografik büyüklüklerinin belirlenmesinde, dönemin özgün tarihi kaynaklarından elde edilen ekonomik büyüklüklere ilişkin verilerin, demografik büyüklükleri belirlenebilen yerleşmeler ile karşılaştırılmasına dayanan bir yöntem benimsenmiştir.

Buna göre, İlhanlı döneminde Anadolu kentlerinin bütçeleri ve Konya kentinin demografik büyüklüğüne ilişkin kayıtların karşılaştırılmalı kullanılması yoluyla Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerinin ekonomik ve demografik büyüklüklerinin kestirilebileceği düşünülmektedir.

İlhanlı egemenlik dönemine ilişkin ekonomik veriler ile kentsel makroform büyüklüğü verilerine dayalı olarak bir demografik çözümleme yapılırsa; XIII. yüzyılda Konya'nın yaklaşık 70.000 nüfusa sahip olabileceği kestirilebilir (Özcan 2005: 313).

Selçuklu Devleti'nin İlhanlı egemenliğine girdiği döneme tarihlenen ekonomik veriler niteliğindeki kent bütçelerine dair kayıtlar irdelenirse; Âzine Bâzarî ve Ziyâret Bâzarî gibi Selçuklu döneminde milletlerarası ticaret potansiyeli ve ekonomi politikalarının mekânsal yansımaları olarak örgütlenen pazar ya da panayırlardan gelişen yerleşmelerin her birinin İlhanlı yönetimine yaklaşık 14.000 dinar vergi ödedikleri anlaşılmaktadır (Togan 1931: 23-25).

Öte yandan, Yukarıda açıklanan Selçuklu döneminde Konya kentinin demografik yapısına ilişkin veriler; İlhanlı egemenlik döneminde Âzine Bâzarî ve Ziyâret Bâzarî'nin vergi kayıtları ile karşılaştırılırsa; Selçuklu döneminde sözkonusu pazar yerleşmelerinin yaklaşık 1.400-1.500 civarında bir nüfusa sahip olabileceği söylenebilir.

Bu tespit, Batı Anadolu pazar yerleşmelerinin yaklaşık üç yüzyıl sonrasına tarihlenen Osmanlı dönemi vergi kayıtlarına dayalı olarak yapılan araştırmada, pazar yerleşmelerinin 400-1.500 hane büyüklüğüne sahip olduğuna ilişkin araştırma bulguları (Faroqhi 1978: 49)

ile geriye dönük değerlendirilirse, sözkonusu zaman aralığında kentsel nüfusun gelişme eğilimleri açısından rasyonel tespitler olarak değerlendirilmektedir.

5.2. Mekânsal Çözümler

Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerine dönük bir yerleşim tipolojisi arayışına girmeden önce, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin yerleşim tipolojileri irdelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Bu noktada, Selçuklu dönemi kentleri üzerine ileri sürülmüş *Açık kent*, *Kapalı kent* ve *Uc kenti* gibi yerleşim tipolojileri (Tanyeli 1987: 39-96), Anadolu'nun özgün coğrafi koşulları ile Selçuklu döneminin askeri-siyasal-yönetimsel koşulları ve yapılanmaları kapsamında değerlendirilirse, Selçuklu kentlerinin yukarıda açıklanan tipoloji yaklaşımından farklılıklar gösterdiği söylenebilir.

Nitekim Anadolu'da Selçuklu döneminde örgütlenmiş yerleşme ve ulaşım sistemi bütününde demografik-mekânsal-işlevsel bir kademelenme gösterdiği öngörülen yerleşme tipolojileri irdelenirse, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin "kale kent", "açık kent" ve "dış büyüme odaklı kent" olmak üzere, kentlerin sahip olduğu işlevsel nitelik ve kentsel kurumlara dayalı olarak temelde üç farklı yerleşim tipolojisi gösterdiği anlaşılmaktadır (Özcan 2005: 174-175).

Bu yerleşim tipolojileri, pazar ya da panayır yerleşmelerinin mekânsal kurgusuna dönük irdelenirse; Selçuklu dönemi üretim-dağıtım sisteminin aktarma-bağlantı ya da coğrafi geçiş noktalarında konumlanmış, bölgelerarası ticaret potansiyeline dayalı olarak vakıf yoluyla gerçekleştirilen ekonomik-askeri işleve sahip kervansaray yapıları ile gelişen, temel işlevi bölgesel ticaret merkezi olan Ziyaret Pazarı, Yabanlu Pazarı, Yılgun Pazarı gibi pazar ya da panayır yerleşmeleri "açık kent" olarak adlandırılabilir (Özcan 2005: 184-185).

Ancak bu yerleşmelerin Amasya veya Tokat ya da Çorum gibi diğer açık kent yerleşmelerinden temel farkı savunma işlevini üstlenmiş ve yüksek bir yerde konumlandırılmış kalelere sahip olmamasıdır (Özcan 2005: 184-185).

Bu farklılıktan hareketle, Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerlerinden gelişen yerleşmeler "A tipi açık kentler" olarak tanımlanmıştır. A tipi açık kentlerin mekânsal kurgusu, savunma unsurundan çok ekonomik etkinliklere göre biçimlenmiştir. Dolayısıyla pazar ya da panayır yerleşmelerinin tipolojisi üzerinde temel etken kale ya da surlar gibi askeri yapılardan çok kervansaray ya da hanlar gibi ekonomik işlevin ötesinde gerektiğinde savunma unsuru olarak da işlev üstlenebilen yapılardır.

Selçuklu dönemi tarihi kaynakları irdelenirse; Akça Derbend, Yunus Derbendi, Göksu Derbendi ya da Irmaksu Menzili, Zincirli Menzili, Gedük Menzili, Obruk Menzili veya Kılıç Aslan Ribâtı, Pervane Ribâtı, Kesikköprü Ribâtı gibi yer adlarının varlığı, kervansaray yapılarının Selçuklu dönemi Anadolu ulaşım sisteminin ötesinde savunma sistemine de hizmet ettiğini düşündürmektedir (İbn Bibi 1941: 88, 92, 166, 174; İbn Bibi 1996: I/134, 140, 198, 421, II/81, 114, 435; Aksarayî 1943: 309; Aksarayî 2000: 86, 218; Anonim Selçuk-Nâme 1952: 37; Abü'l Farac 1945: II/600; Al-Melik-Al Zahir 1941: 85-89).

Buradan hareketle, Selçuklu pazar ya da panayır yerleşmelerinde, Selçuklu devlet görevlilerince vakıf yoluyla yaptırılan kervansarayların yapı tipolojileri kapsamında savunma iş-

levi de üstlene(bile)ceği gözönüne alındığında kale işlevini üstlendiği ya da kaleyi temsil ettiği söylenebilir.

Nitekim Anadolu'da İlhanlı egemenlik döneminde isyan eden Selçuklu emirlerinden İlyas Bey'in Aksaray yakınlarındaki Sultan Alâaddin Kervansarayı'na sığınarak, İlhanlı emiri İrencin emrindeki yirmi bin kişilik İlhanlı ordusuna iki ay süreyle direndiği ve ele geçirilemediğine (Aksarayî 1943: 336-337, Aksarayî 2000: 242, Turan 1946: 477-478) ya da Memluk sultanı Baybars'ın Anadolu seferi sırasında Sultan Alâaddin Kervansarayı'nda konakladığı ve ordusunun ihtiyaçlarını karşıladığına ilişkin kayıtlar (Al-Melik Al Zahir 1941: 89, Abü'l Farac 1945: II/599; Ibn Bibi 1941: 332), Selçuklu döneminde kervansaray yapılarının savunma sistemi boyutunda gerektiğinde kale ya da menzil-derbent işlevinde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla Anadolu pazar ya da panayır yerleşmeleri Ortaçağ pazar yerleşmelerinin mekânsal evrim sürecine benzer nitelikte, Orta Asya ve İran Türk-İslâm kültür mirası üzerinde ya da etkisinde Selçuklu egemenliğindeki Anadolu coğrafyasına uyarlanmış ekonomik işlevlerin mekânsal organizasyonlar üzerinde egemen unsur olduğu bir yerleşim tipolojisi olarak değerlendirilebilir.

Buradan hareketle, Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmeleri mekânsal organizasyonlar ve yerleşme tipolojisi açısından değerlendirilirse, temel işlevlerinin alım-satım/ticaret faaliyetleri ve konaklama işlevine dönük olmasına dayalı olarak, yerleşim odağının kervansaray ya da han gibi ekonomik kurumlar odaklı geliştiği ve süreç içinde nüfus artışına dayalı olarak cami/mescid gibi dinsel kurumların eklenmesiyle yerleşme niteliği kazandığı söylenebilir (Şekil 1).

Nitekim Âzîne Pazarı'nın Selçuklu Melikesi Mahperi Hatun ya da Pınar Pazarı'nın Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev veya Ziyâret Pazarı'nın İlhanlı emiri Caca Oğlu Nur El-Din tarafından örgütlenen anıtsal-kamusal ekonomik hizmet kurumları işlevindeki kervansaray yapıları ile gelişmeye başladığına ilişkin kayıtlar (Ocak 1978: 162-164; Temir 1989: 114-115; Crane 1993: 38, 49-50), pazar ya da panayır yerleşmelerinin mekânsal gelişim sürecini etkileyen ya da yönlendiren temel dinamiklerin ekonomik kökenlere dayandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

6. SONUÇ

Araştırmada Anadolu'da Selçuklu döneminde milletlerarası-bölgesel ticaret ilişkilerine dayalı olarak geçici nitelikli pazar ya da panayır yerlerinin, belirli ve tanımlı bir kentsel evrim ya da gelişim sürecinde Selçuklu devlet yöneticileri tarafından yaptırılan anıtsal-kamusal hizmet yapıları işlevindeki kervansaray ya da erken dönem imaret siteleri olarak tanımlanabilecek cami-medrese yapıları ile süreç kalıcı nitelikli yerleşim alanlarına dönüştüğü varsayımından hareket edilmiştir.

Bu varsayımına dayalı olarak eş zamanlı olma açısından Ortaçağ Batı ve tarihsel kökenleri açısından da Orta Asya ve İran Türk-İslâm pazar ya da panayır gelenekleri, Selçuklu dönemi pazar ya da panayırının gelişim süreci boyutunda değerlendirilmiştir.

Diğer taraftan, pazar ya da panayır yerleşmelerine dönük tipoloji arayışları kapsamında, Selçuklu dönemi Anadolu yerleşmeleri üzerine üretilen tipoloji yaklaşımları değerlendirilmiş ve pazar ya da panayırlardan gelişen yerleşmelere ilişkin tipolojiler irdelenmiştir.

Bu irdelemeler sonunda, Anadolu'da Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerleşmelerinin, mekânsal kuruluş ve evrim sürecini ve ekonomik-demografik büyüklüklerini, döneme ilişkin özgün tarihi kaynaklara dayalı olarak harita ve planlar yardımıyla tanımlamayı amaçlayan bu araştırma sonunda bir dizi sonuçlara ulaşılabilmektedir:

I. Pazar ya da panayır yerleşmelerinin işlevsel ve mekânsal kurgusu üzerinde Selçuklu Sultan ya da emirleri tarafından örgütlenen anıtsal-kamusal ekonomik hizmet kurumları işlevindeki kervansaray yapı faaliyetlerinin etkin ya da belirleyici olduğudur.

II. Pazar ya da panayırların Anadolu'da Selçuklu dönemi üretim-dağıtım sisteminin mekânsal yansımaları olarak, uzak mesafe ya da milletlerarası-bölgesel ticaret potansiyeli ve Anadolu'nun coğrafi koşullarına dayalı olarak örgütlenmiş, yaklaşık 1.400-1.500 nüfusa sahip "açık kent" olarak tanımlanabilecek sursuz yerleşmeler olabileceğidir. Ancak bu yerleşmelerin diğer açık kent yerleşmelerinden temel farkı savunma işlevini üstlenmiş ve yüksek bir yerde konumlandırılmış kalelere sahip olmamasıdır. Bu farklılık kapsamında, Selçuklu dönemi pazar ya da panayır yerlerinden gelişen yerleşmeler "A tipi açık kentler" olarak tanımlanmıştır.

III. Pazar ya da panayırların mekânsal kuruluş ya da evrim süreci, eş zamanlı olma açısından Ortaçağ Batı coğrafyasındaki pazar ya da panayırlardan gelişen yerleşmelerin kuruluş ve gelişim süreci ile benzerlikler göstermekle birlikte, tarihsel kökenlerinin Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm yerleşme kültüründeki pazar geleneğine dayandığı ya da Anadolu'ya taşınmış bir mirası olduğu ve yansımalarının Selçuklu dönemi sonrasında Osmanlı yerleşim kültürüne dek uzandığıdır.

KAYNAKÇA

- Aksarayi (1943).** *Anadolu Selçuki Devletleri Tarihi*, M. Nuri Gençosman (çev.), Recep Ulusoğlu Yayınevi, Ankara.
- Aksarayi (2000).** *Müsâmeretü'l Ahbar*, Mürsel Öztürk (çev.), TTK Yayınları, Ankara.
- Al-Melik Al-Zâhir (1941).** *Baybars Tarihi*, M. Şerafeddin Yaltkaya (çev.), C.II, TTK Yayınları, İstanbul.
- Anonim Selçuk-Nâme (1952).** *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Feridun Nafiz Uzluk (çev.), Anadolu Selçukluları Gününde Mevlevi Bitikleri:5, Uzluk Yayınları, Ankara.
- Âşımpaşaoğlu (1970).** *Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevârih-i Al-i Osman)*, Nihal Atsız (çev.), 1001 Temel Eser, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Başoğlu, Bekir (1980).** "Boyâbat Panayırı", *Türk Folkloru Dergisi*, S.16, s.27, Ankara.
- Baykara, Tuncer (1971).** *XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baykara, Tuncer (1975).** "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.6, s.75-104, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Baykara, A, Tuncer (1990).** "Bir Osmanlı Çağı Pazarının Çöküşü: Karahüyük Pazarı", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, C.III, s.1097-1103, TTK Yayınları, Ankara.
- Begel, Egon Ernest (1996).** "Kentlerin Doğuşu", Özden ARIKAN (çev.), *Cogito Dergisi*, S.8, s.7-16, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Cahen, Claude (2001).** "13. Yüzyıl Başında Anadolu'da Ticaret", Aykut Derman (çev.), *Cogito Dergisi*, S.29, s.132-143, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Crane, Howard (1993).** "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C.XXXVI, s.1-57, Cambridge University Press, London.
- Duymaz, A. Ş. (2001).** "Eğridir II. Gıyaseddin Keyhüsrev Han'ının Tarihlendirme ve Tespiti Üzerine Bir Araştırma", *Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile 1. Eğridir Sempozyumu (31 Ağustos-1 Eylül 2001)*, s.281-288, Isparta.
- Eberhard, Wolfram (1940).** "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malûmat", *Ülkü Mecmuası*, C.XVI, S.92, s.161-172, Ankara Halkevi Yayınları, Ankara.

- Eflâkî, Ahmed (1986).** *Menâkıbü'l Arifin (Ariflerin Menkıbeleri)*, Tahsin Yazıcı (çev.), C.I/II, Remzi Yayınları, Ankara.
- Erdogru, M. Akif (1999).** *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hafta Pazarları ve Panayırlar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999).** *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Ahmet ATEŞ (çev.), C. I-II, TTK Yayınları, Ankara.
- Esterabadi, Aziz bin Erdeşir (1990).** *Bezm-u Rezm*, Mürsel Öztürk (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Evliya Çelebi (1970).** *Seyahatname*, Zuhuri Danişman (çev.), C.V, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Faroqhi, Suraiya (1978).** "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", Melek Eğilmez (çev.), *ODTÜ Gelişme Dergisi*, özel sayı, s.39-85, ODTÜ Yayınları, Ankara.
- Gordlevski, Vladimir (1988).** *Anadolu Selçuklu Devleti*, Azer Yaran (çev.), Onur Yayınları, Ankara.
- Ibn Bibi (1941).** *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (Farsça Muhtasar Selçuk-Nâme)*, M. Nuri Gençosman (çev.), Uzluk Basımevi, Ankara.
- Ibn Bibi (1996).** *El Evamirü'l-Ala'ıye Fil Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nâme)*, Mürsel Öztürk (çev.), C.I-II, TTK Yayınları, Ankara.
- İnalcik, Halil (2003).** *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Ruşen Sezer (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kayaoğlu, İsmet (1981).** "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXIV, s. 359-373, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Kessler, G. (1935).** "Şehirin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu", Refii Şükrü (çev.), *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S.4, s.524-534, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kheirabadi, Masoud (2000).** *Iranian Cities; Formation and Development*, Syracuse University Press, New York.
- Kırkıl, Emin (2000).** "Türkiye Selçukluları Döneminde Ticaret", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, s.227-232, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van.

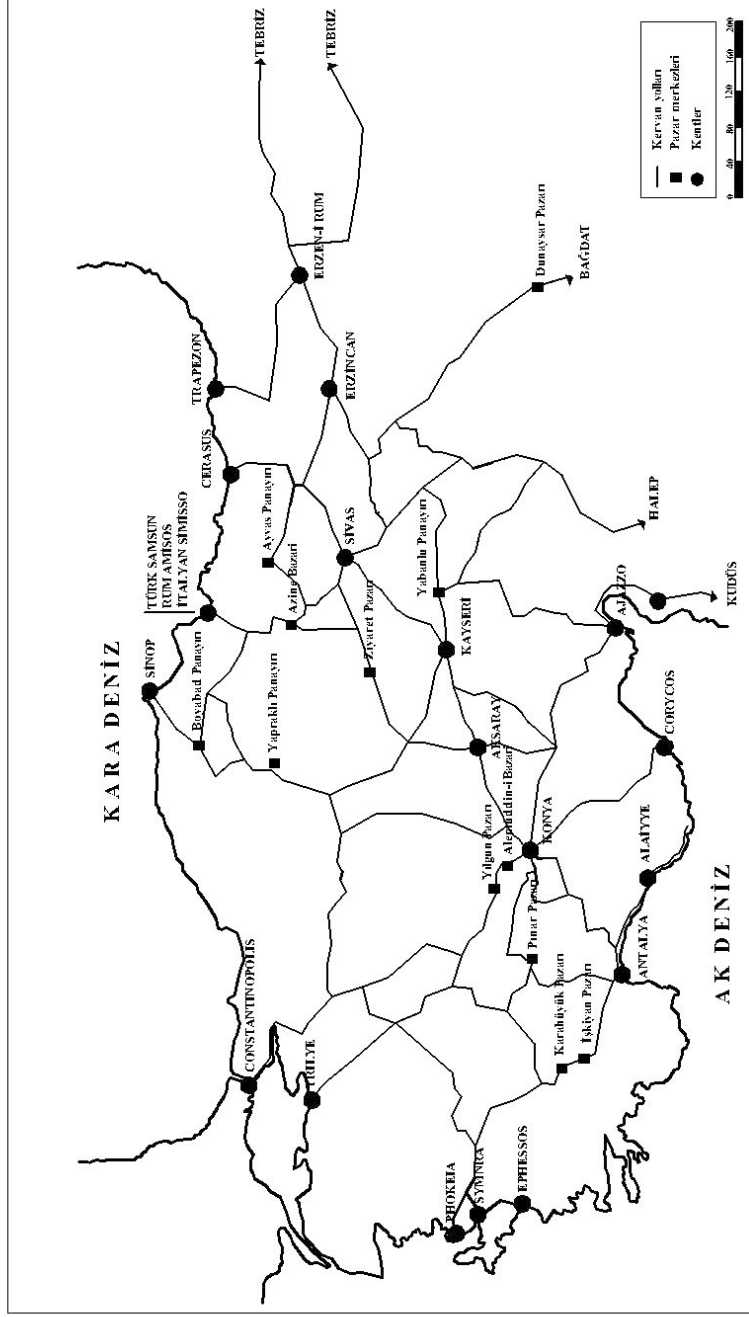
- Koca, Salim (1996).** “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *TTK Erdem Dergisi*, C.8, S.23, s.465-484, TTK Yayınları, Ankara.
- Koca, Salim (2002).** “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar”, *Türkler*, C.7, s.344-353, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Köymen, Mehmet Altay (1986).** “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Ekonomik Politikası”, *TTK Belleteni*, C.L, S.198, s.614-620, TTK Yayınları, Ankara.
- Köymen, Mehmet Altay (1992).** “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Ekonomik Hayat”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.65, s.16-27, Ankara.
- Mazaherî, Ali (1972).** *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Bahriye Üçok (çev.), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Merçil, Erdoğan (2001).** *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, TTK Yayınları, Ankara.
- Mevlânâ (1999).** *Mektuplar*, Abdülbaki Gölpınarlı (çev.), İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Morris, Anthony Edwin James (1979).** *History of Urban Form; Before the Industrial Revolutions*, George Godwin Limited Press, London.
- Mutlu, Mustafa (1976).** “Unutulan Panayırlarımızdan Yapraklı Panayırı”, *ATO Dergisi*, S.6-12, s.36-37, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara.
- Müneccimbaşı, Ahmed bin Lütfullah (2001).** *Camiü’-d-Düvel-Selçuklular Tarihi; Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Ali Öngül (çev.), C.II, Akademi Yayınları, İzmir.
- Müneccimbaşı, Ahmed bin Lütfullah (1935).** *Müneccimbaşıya göre: Anadolu Selçukluları*, Hasan Fehmi Turgal (çev.), Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Naza-Dönmez, E. Emine (2003).** “Anadolu Selçuklu Ticaret Yollarının Tanıkları: Kervansaraylar ve Köprüler (Harita Üzerinde Bir Deneme)”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002)*, s.127-133, Dünya Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1978).** “Emirci Sultan Zaviyesi; XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu (Bozok)’da Bir Babai Şeyhi: Şeref’ud-Din İsmail b. Muhammed”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, s.129-208, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Koray (2005).** *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.

- Özden, Halis, Turgut (1936).** “Niksar Ayvas Panayırı”, *Ülker Dergisi*, S.3, s.1-4, Niksar Halkevi Yayınları, Niksar.
- Özergin, M. Kemal (1959).** *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul.
- Özergin, M. Kemal (1965).** “Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XV, S.20, s.141-170, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Pirrenne, Henry (2000).** *Ortaçağ Kentleri*, Şadan Karadeniz (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Polat, M. Said (1997).** *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İktisadi ve İktisadi Hayat*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Polonyalı Simeon (1964).** *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, Hrand D. Andreasyan (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Radloff, Wilhelm (1957).** *Sibirya'dan II*, Ahmet Temir (çev.), C.II, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul.
- Ramsay, William Mitchell (1960).** *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Mihri Pektaş (çev.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Rörig, Fritz (1945).** *Avrupa Şehirlerinin Doğuş ve Gelişme Tarihi*, Cemil Ziya Şanbey (çev.), İdare Dergisi, S.175, s.128-146, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Russell, Josiah Cox (1972).** *Medieval Regions and their Cities*, Indiana University Press, London.
- Samur, Tahsin (1992).** *İlgin'da Türk Devri Yapıları*, Konya İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya.
- Sedillot, René (1983).** *Dünya Ticaret Tarihi; Değiş-Tokuştan Süpermarkete Tarih Boyunca Tacirlerin ve Ticaretin Öyküsü*, Cep Kitapları Yayınları, İstanbul.
- Sjoberg, Gideon (1965).** *The Preindustrial City; Past and Present*, The Free Press, New York.
- Sümer, Faruk (1974).** “Bozok Tarihine Dair Araştırmalar I”, *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, s.309-381, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.

- Sümer, Faruk (1983).** “Türklerde Atçılık ve Binicilik”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.24, s.1-136, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara.
- Sümer, Faruk (1985).** “Yabancı Pazarı; Selçuklular Zamanında Milletlerarası Büyük Bir Fuar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.37, s.1-99, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara.
- Sümer, Faruk (1985a).** “Tarihte İlk Uluslararası Fuar (Yabanlu Pazarı Üzerine Bir Konuşma)”, *İSO Dergisi*, C.20, S.237, s.52-55, İstanbul Sanayi Odası Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk (1993).** “Selçuklular Devrinde Ticaret”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.83, s.9-14, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara.
- Şen, Ömer (1992).** “Bulgaristan’da Kurulan Uluslararası Bir Panayı: Uzuncaabad-ı Hasköy (1771-1871)”, *Toplumsal Tarih*, S.5, s.47-52, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (2000).** *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tanyeli, Uğur (1987).** *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. YY.)*, Doktora Tezi, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Temir, Ahmet (1989).** *Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Togan, A. Zeki Velidî (1931).** “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.1, s.1-42, İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Togan, A. Zeki Velidî (1982).** *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahli*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Tongur, Hikmet (1940).** “Türk Şehirlerinde Pazar ve Panayırlar”, *Belediyeler Dergisi*, S.54, s.26-29, Belediyeler Bankası Yayınları, Ankara.
- Tuğlacı, Pars (1985).** *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, Metin (1980).** “Türkiye’de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış”, *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S.23, s.123-160, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Turan, Osman (1946).** “Selçuk Kervansarayları”, *TTK Belleteni*, C.X, S.39, s.471-496, TTK Yayınları, Ankara.

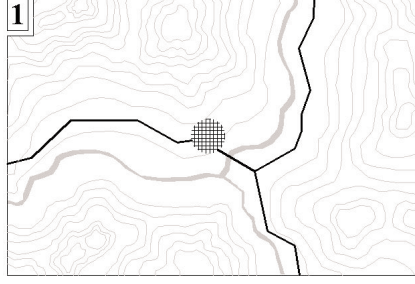
- Turan, Osman (1970).** “Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks”, *The Cambridge of Islam; The Central Islamic Lands*, P. M. Holt-Ann K. S. Lambton-B. Lewis (ed.), C.I, s.231-262, Cambridge University Press, London.
- Turan, Osman (1971).** *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul.
- Turan, Osman (1977).** “Selçuk Türkiye’si ve Dünya Ticareti”, *Türk Yurdu*, S.10, s.4-6, Ankara.
- Turan, Osman (1980).** “Ortaçağ Türkiye’sinde İktisadi ve İçtimai Yükselişin Esasları”, *Tarih İçinde Din ve Medeniyet*, s.155-190, Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- Turan, Osman (1998).** *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Turan, Şerafeddin (1990).** *Türkiye-İtalya İlişkileri; Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine Kadar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1933).** “13. ve 14. Asırlarda Anadolu’da Ticaret”, *Ülkü Mecmuası*, C.I, S.4, s.287-291, Ankara Halkevi Yayınları, Ankara.
- Üçok, Ahmet Kemal (2002a).** *Çankırı Coğrafyası*, Ali Birinci (ed.), Okuyan Adam Yayınları, Ankara.
- Üçok, Hacıseyhoğlu Hasan (2002).** *Çankırı Tarih ve Halkiyatı*, Ali Birinci (ed.), Okuyan Adam Yayınları, Ankara.
- Varlık, Mustafa Çetin (1974).** *Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Harita 1. ANADOLU'DA SELÇUKLU DÖNEMİ ÜRETİM-DAĞITIM SİSTEMİ ve PAZAR/PANAYIR YERLEŞMELERİ

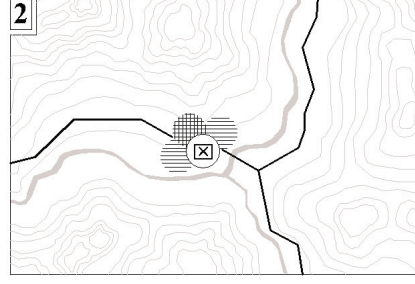


Bu harita ÖZERGİN (1959) ve ÖZERGİN (1965) kullanılarak Selçuklu dönemi ulaşım sistemi üzerine pazar ya da panayır yerleşmelerinin işlenmesiyle kurgulanmıştır (Özcan 2005).

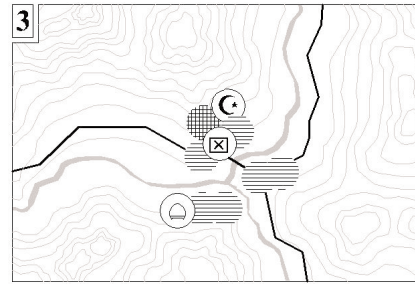
Şekil 1. Selçuklu Döneminde Pazar/Panayır Yerleşmelerinin Mekansal Evrim Süreci



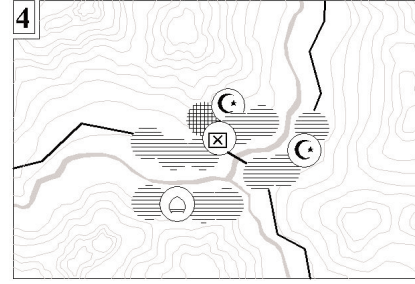
1 Milletlerarası ulaşım kanalı üzerinde, coğrafi-stratejik geçiş noktasında kurulan pazar.



2 Milletlerarası ticaret potansiyeline dayalı yapı faaliyetleri: kervansaray odaklı yerleşim.



3 Ticaret potansiyeline dayalı olarak kurumsal yapıların gelişimi: pazar merkezi işlevi.



4 Kentleşme süreci sonunda kentsel yerleşme haline dönüşüm: düğüm merkezi işlevi.

- ⊠ Kervansaray
- ⊞ Pazar ya da pazar yeri
- ≡ Yerleşim Alanı
- ☾★ İslami Külliye
- ⊞ Dini Kolonizasyon Yapısı

(Özcan, 2006)

